

**Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi
Yönetim Bilimleri
Bütünleşik Doktora Programı**

**İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine
Bir İnceleme**

Yönetim Düşünü Semineri

**Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Birgül Ayman GÜLER**

**Hazırlayan
Eda Yazıcıoğlu**

Ankara, 2008

İÇERİK

Giriş.....	1
I. Sabri Ülgener: Düşünce Kavşağında Bir Aydın.....	2
II. Doğu ve Batı Zihniyeti Arasında Geri Kalmışlığın Nedenleri	
1. Çözülüş Devri Zihniyetine Giderken Yöntem.....	4
i. Zihniyet Araştırmalarında Yöntem.....	5
ii. İktisatta Yöntem.....	8
III. Çözülüş Zihniyeti'nin Düşünsel Boyutu: İslamcılık ve Ahlak.....	11
IV. Çözülüşten Kurtuluşun Yolu Olarak Kar ve Teşebbüs Zihniyeti.....	16
Sonuç	18

İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine Bir İnceleme

Eda Yazıcıoğlu*

Giriş

Yönetim bilimlerinde “kriz tartışmalarının” öğrencileri olan bizler, hocalarımızdan farklı olarak evrensel kabul edilen bürokrasi dünyasının içine doğmadık. Değişmekte olanın özelliklerini bilmeden yeni geleni anlamaya çalışmak kimi zaman bizi şekil-işleyiş farklılıklarının içine çekti; düşüncemizin bu analitik düzlemde biçimlenmesine neden oldu. Oysa, değişim halindeki inceleme nesnemizi anlayabilmek için işleyişe sıkışıp kalmayan sağlam bir kuramsal tartışma içine girmemiz gerekiyor. Mevcut yapı ve değişimi tarihselliği içinde anlayabilmek için geliştirmemiz gereken “yönetim bilimci gözü” böylesi bir kuramsal olgunluğa ihtiyaç duyuyor. Bu ihtiyacın farkına varmak yönetim bilimcilerin gözlerini ufka dikmeleri anlamına geliyor. Görüş alanının genişletilmesi, bir *toplumsal örgütlenme tarzı* olan yönetimin düşünsel kaynaklarıyla birlikte yeniden kurulması anlamını taşıyor.

Sabri Fehmi Ülgener’in 1951 yılında kaleme aldığı *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri* adlı kitabı bu kuramsal arayışta heyecan verici derinliğe sahip bir çalışma aracı olarak karşımıza çıkıyor. Kuramsal tartışmaların omurgasını oluşturan yöntem tartışmasının kapısını aralıyor ve bizi pek de alışkın olmadığımız yeni çalışma araçlarıyla tanıştırıyor. Ülgener’in düşünsel dünyasını biçimlendiren kuramsal arayışın ilk halkası olan bu çalışma, kolay kolay çözümlenemeyecek bir düğüm atıyor. Bu düğümü çözmeye çalışmak yönetim bilimi alanında ağır adımlarla ilerlemek anlamına gelecektir.

İktisadi İnhitat Tarihimiz, yönetim bilimciler için öncelikle divan edebiyatı, tasavvuf edebiyatı, Osmanlı ekonomik ve toplumsal düzeninin çatısını çatmış ahi teşkilatının işleyiş ilkelerini belgeleyen fütüvvetnameleri görüş alanımız içine soktuğu için önemlidir. Ancak daha önemlisi, Ülgener bu çalışması ile iktisadi faaliyeti *tarihsel ve sosyal bağlamı* içinde *anlaşılır* kılmaya çalışmıştır. Döneminin hakim iktisat anlayışından farklı olarak *nokta-zamanın* ötesine geçerek iktisat kuramına *akan-zaman* içinde bir derinlik kazandırmaya çalışmış ve farklı *içtimai-sosyal kalıplar* içinde devinen iktisadi faaliyeti inceleme nesnesi haline getirmiştir. Ülgener’in iktisat alanındaki bu yöntemsel tercihi, kapitalizmin yönetim tarzını tek ve evrensel görmeye şartlanmış biz yönetim bilimciler için önemli bir uyarıcı işlevi görecektir.

Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimiz* adlı çalışmasını 1951 yılında yazdığı *Tarihte Darlık Buhranları* ve 80’li yıllarda yayınladığı *Zihniyet ve Din; Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler* ile destekleyecek, daha bütünlüklü hale getirecektir. *İktisadi İnhitat Tarihimiz* ile başlayan kuramsal serüveni *zihniyet tarihi* üzerinden ilerlemiştir. Zihniyetin önemli birleşenlerinden biri olarak nitelendirdiği *din ile iktisadi faaliyet* arasındaki ilişkiyi *anlamacı yöntem* ile kurmaya çalışan Ülgener, Türk modernleşmesinin ana hattını oluşturan Gökalp-Durkheim çizgisi karşısında Ülgener-Weber çizgisini yaratmıştır.¹ *Devlet-birey* ve *merkez-çevre* ilişkisinin önemli isimlerinden İdris Küçükömer ve Şerif Mardin’in üzerinde bu çizgi üzerinden ilerleyen Ülgener’in etkisi büyüktür.² Sosyal yapı çözümlenmeleriyle devlet kuramına adım atan yönü ile de Ülgener yönetim bilimciler için önemlidir.

* A.Ü. S.B.F. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı, Bütünleşik Doktora Öğrencisi

¹ Ahmed Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 253

² A.k.

Ülgener'in kuramsal arayışında mihenk taşı olan ve onu Türk düşünce dünyasındaki tartışmaların içinde bir taraf haline getiren ise ne iktisat kuramına yaptığı katkı ne de kuramsal çözümlerinin derinliğidir. *İktisadi İnhitat Tarihimiz* üzerinden izini süreceğimiz bu kuramsal arayışın özünü oluşturan Ülgener'in kendi kendine sorduğu şu sorudur: “Bugün dahi aynı istihlal amelîyesini ve aynı hukuk tekniğini iktibas eden memleketlerde iktisadi hayat Garptakinden farklı neticeler vermekte devam ediyorsa, sebebi alttaki ruh farkından başka nedere arayabiliriz?”³ Ülkemizin az gelişmişlik sorunsalına yoğunlaşan Ülgener, bu çalışması ile modernleşme yaklaşımının dışında bir cevap bulunup bulunamayacağını denemesini yapmıştır.

Bu çalışmanın konusu olan *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, kitabın sınırlarını aşan, Ülgener'in kişisel ve kuramsal dünyasını keşfetmeye zorlayan bir öze sahiptir. Dolayısıyla, çalışmamız *İnhitat Tarihimiz* üzerinden bir Ülgener incelemesi olacaktır. Çalışmayı bütünlüğü ile anlayabilmek için yazarının düşünsel bütünlüğüne varma ihtiyacı vardır.

I. Sabri Ülgener: Düşünce Kavşağında Bir Aydın

Sabri Ülgener 1910 kuşağının Türk düşünce dünyasında yarattığı kırılma noktalarından biridir. Cumhuriyeti 1880 kuşağı ilan etti; 1900 kuşağı kurdu ve 1910 kuşağı eleştirdi.⁴ Cumhuriyetin kurucuları arasında yer alan Ziya Gökalp, Osman Nuri Ergin, Yahya Kemal Beyatlı, Fuad Köprülü, Abdülbaki Gölpınarlı, Peyami Safa, Hilmi Ziya Ülken, Ahmed Hamdi Tanpınar gibi isimler 1910 kuşağının doğduğu düşünce dünyasını biçimlendirdi. Bunlardan Ömer Celal Sarc Ülgener'in Hukuk Fakültesi'nde hocalığını yapmış;⁵ Ömer Lütfi Barkan ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi isimler bilfiil Ülgener'le birlikte çalışmışlardır.⁶ 1940'larda düşünce dünyamıza giren 1910 kuşağı ise, Cumhuriyet yönetiminin fikri taşıyıcılığını yapmış hocalarından farklıdır. 1900 kuşağının belirli bir hedef doğrultusunda bütünleşen fikirleri, 1940'lı yıllarda kırılmalar yaşamaya başlamıştır. 1910 kuşağının sosyal bilimler alanında Niyazi Berkes, Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu, Behice Boran ve Kemal Tahir gibi önemli temsilcileri vardır. Sabri Ülgener'in de içinde yer aldığı bu kuşak, zaman içinde düşünsel farklılıklarını ve siyasi taraflarını hocalarının tersine netleştireceklerdir.

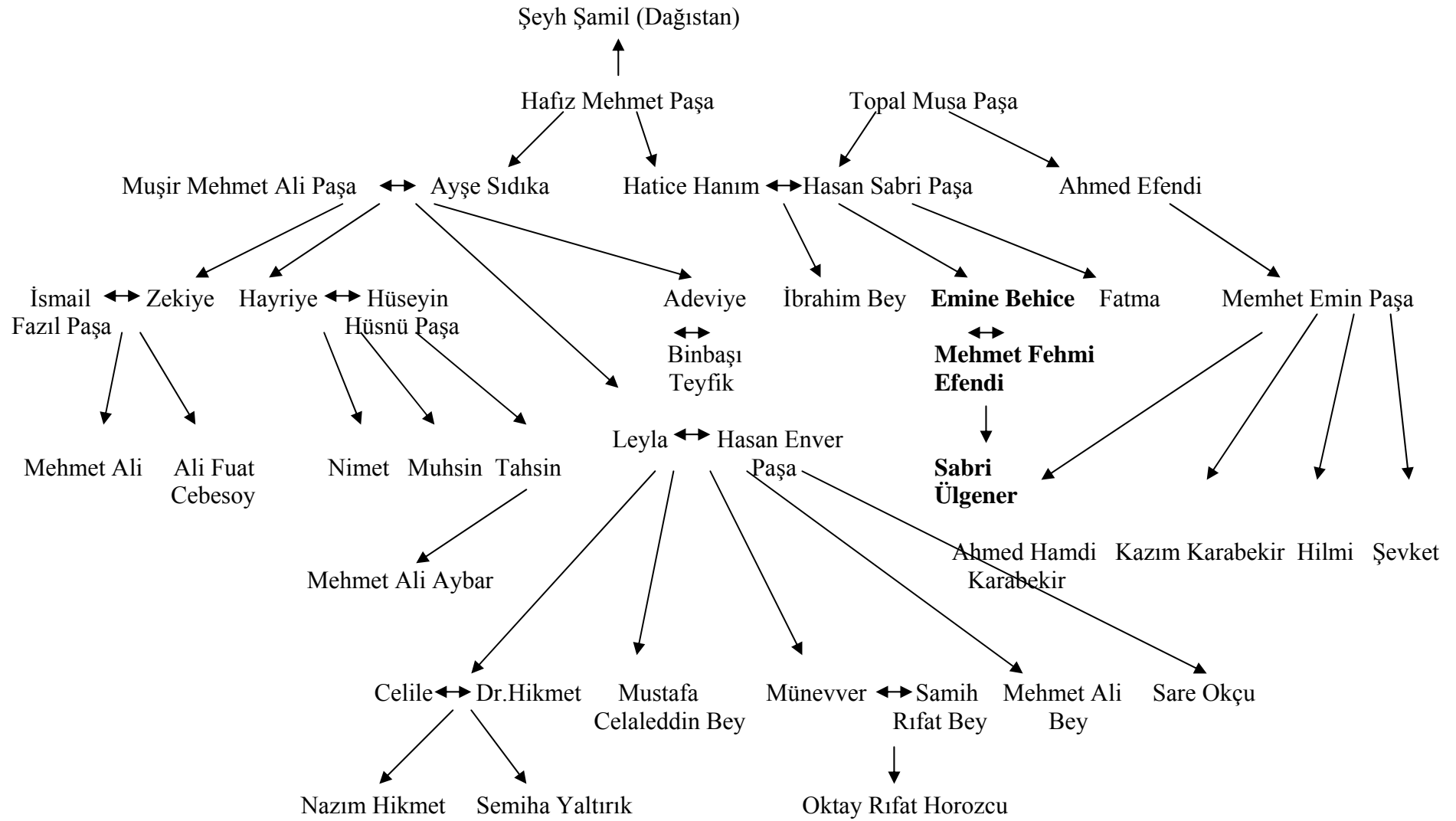
Bu kırılma, memleketin kurtuluşu hakkında farklı düşünsel ve siyasal hatlara sahip kurucu kuşağın yaşadığı ayrışmayı ifade eder. Sabri Ülgener'in doğup yetiştiği aile ortamı bu düşünsel ayrışmanın ve siyasal programların farklılaşmasının en önemli kanıtıdır.

³ Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, s.4

⁴ Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s.223-224

⁵ 1901 doğumlu olan Ömer Celal Sarc Ülgener'e 1932 -35 yılları arasında Hukuk Fakültesi'nde hocalık yapmıştır. Sarc, Röpk'e'den sonra “İktisadiyat ve İçtimaiyat” enstitüsünün müdürlüğünü yapacaktır. A.k., s.54; Alman Tarihçi Ekolü'nün temsilcilerinden Werner Sombart eski hocasıydı. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Tarihi, http://www.istanbul.edu.tr/iktisat/fakulte_kurulus.php

⁶ Gökalp-Durkheim çizgisini savunan ve Türkçülük savunusunu “Milli Kültürcü İktisat Ekolü”ne evriltten Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu 1901 doğumludur. Sabri Ülgener'in İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olup “İktisadiyat ve İçtimaiyat” kürsüsüne asistan olduğu 1935 yılında Fransa'da Ziya Gökalp üzerine yaptığı doktora tezi basılmış ve 1937 yılında aynı kürsüye doçent olarak atanmıştır. Nevin Güngör Ergan, “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Türk Düşünce Tarihindeki Yeri”, Doğumlarının 100. yılında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken, (Ed. Nevin Güngör Ergan), Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara, 2002, s.5-15 Aynı yıl Ömer Lütfi Barkan da doçent olarak aynı kürsüye atanmıştır. Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s.77

1911 yılında İstanbul Cağaloğlu'nda Fatma Sultan Cami Dergahı şeyh meşrutasında dünyaya gelen İsmail Sabri Ülgener'in anne tarafı ağırlıklı olarak Osmanlı askeriye sınıfından gelen ve önce İttihat ve Terakki içinde sonra da Kemalist kadrolar arasında yer alarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kuşağını oluşturan bir ailedir.⁷ Babası Mehmet Fehmi Efendi ise, aslen Safranbolulu olan İsmail Necati Efendi'nin oğludur. Mehmet Fehmi Efendi, babası gibi Nakşibendi tarikatının Halidi koluna dahil Gümüşhanevi Ahmed Ziyaeddin Efendi'ye bağlıdır.⁸ Baba ve oğulun ilmiye sınıfı içindeki önemi padişah huzurunda düzenlenen Huzur Sohbetleri'ni yönetmelerinden anlaşılmaktadır.⁹ Mehmet Fehmi Efendi, ayrıca İstanbul Darülfünûnu İlahiyet ve Hukuk Fakülteleri ile Mekteb-i Mülkiye'de fıkıh ve mecelle dersleri vermiş; Mülkiye'de verdiği dersleri 1913 yılında *Hikmet-i Hukuk-u İslamiye* ismiyle yayınlanmıştır.¹⁰ Cumhuriyet'in ilanı ile Darülhilafet'ül Âliye Medresesi'ndeki görevi son bulan Mehmet Fehmi, aynı yıl yapılan seçimle İstanbul müftülüğüne atanacak ve vefatına kadar bu görevde kalacaktır.¹¹ Anne Emine Behice Hanım ile Mehmet Fehmi Efendi'nin evlilikleri, Emine Behice Hanım'ın teyzesi Ayşe Sıdıka Hanım sayesinde gerçekleşir. Gümüşhanevi Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin Fatma Sultan Camiindeki dergahını sürekli aralıklarla ziyaret eden ve sohbetlere katılan Ayşe Sıdıka Hanım, Mehmet Fehmi Efendi'nin aileye girmesine vesile olmuştur.¹²

Osmanlı'nın son döneminden başlayarak geri kalmışlığın nedenleri ve kurtuluşun yolları üzerine ayrışma yaşayan askeriye ve ilmiye sınıfı, Emine Behice Hanım ile Mehmet Fehmi Efendi'nin evlilikleri ile Ülgener ailesinde bir araya gelmiştir. Sabri Ülgener, babasının ilmi ve manevi dünyasına daha yakın bir kişi olarak bu birlikteliği kendi kişiliğinde bir "skolastik senteze" dönüştürmüştür.¹³ Ancak geniş aile içinde bu çatışma devam edecek ve Cumhuriyet dönemi muhafazakar düşüncenin önemli ismi Ülgener'in kuzenleriyle girdiği fikir ayrılıkları şöyle özetlenecektir: "[Mehmet Ali] Aybar'la Ülgener'in çatışması kuzenlerin öfkesi (the resentment of cousins – tabir Sabri Bey'indir) olarak çağdaş Türk düşünce tarihinde yerini alacak derinlikte toplumsal bir hesaplaşmadır".¹⁴

Ülgener'in skolastik sentezi dede-baba çizgisinin içinde yetiştiği ve sahiplendiği "Ortaçağ Ahlakı"ndan ise farklıdır. Ülgener'in muhafazakarlığı "iman" [subjektif bilgi] ile "aklı" [objektif bilgi] uzlaştıran, ahlak ile kapitalizmin rasyonalitesini birleştiren bir öze sahiptir. Onun "insan-ı kamil"i tevekkül ve tecelli içinde "hayatı metodik, hesaplı bir iş ve vazife ahlakı zihnine dokumuş" kişidir.¹⁵

⁷ A.k.; Asıl adı İsmail Sabri olan Ülgener akademik yaşamında babasının adı olan Fehmi'yi kullanmayı tercih etmiştir.

⁸ A.k., s.27

⁹ "Huzur Dersleri" veya "Huzûr-u Hümayûn Dersleri", Ramazan ayında, sultanın huzurunda, bir mukarrir ve muhataplardan oluşan ulemanın Kur'an'dan ayetler okuyarak ilmi mütalaalarda buldukları derslere verilen addır. Tarihi Osman Gazi'ye kadar uzandığı iddia edilen dersler ilk defa Sultan III. Mustafa (1757-1774) tarafından kurumsal hale getirilmiştir. Bu tarihten sonra Huzur Dersleri, Ramazan'ın birinci günü ile onuncu günü arasında birkaç saatten ibaret sekiz ders olarak yapılmıştır. Mehmet Emin Huzur Derslerini şöyle tanımlamıştır: "Huzûr-u Hümayûn Dersleri, adl ve diyânet nâmına küşâd edilmiş bir meclis-i hikmettir ki padişah-ı enâm ile ulemâ'yı benâmın tehâluk ve müdâvele-ı efkârına hizmet ederek tedbîr-i hükûmet için bir sebîl-i hakk ve adâleti ta'yîn ve te'mîn eder." Mehmet Emin, Huzûr-u Hümayûn Dersleri, Sebîlü'r Ebûl'ula Mardin, Huzur Dersleri, Yay Yayınları, İstanbul, 1951'den aktaran Mustafa Ülger, Hoca Abdülkerim Efendi'nin Felsefi Görüşleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi) Anabilim Dalı, Ankara, 2007, s.78

¹⁰ Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s.32

¹¹ A.k., s.33

¹² A.k., s.42

¹³ A.k., s.23

¹⁴ A.k., s.22

¹⁵ Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimiz*, s.6

II. Doğu ve Batı Zihniyeti Arasında Geri Kalmışlığın Nedenleri

Ülgener düşüncesinin damıtıldığı *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri* kitabı, geri kalmışlığın nedenleri ve geri kalmışlıktan kurtuluş yolları üzerine odaklanıyor. Ülgener birçok meslektaşısı gibi geri kalmışlığın nedeni olarak iktisadı görüyor. Ancak önemli bir farkla. Ülgener geri kalmışlığın ne kapitalizmin eşitsiz gelişim yasasından kaynaklandığını ne de yarı-sömürgeleşme sürecinin bir parçası olduğunu düşünmüyor. Ona göre geri kalmışlık “*Yakın Şark*” medeniyetinin özüne ilişkin bir sorun.¹⁶ Feodalizmden kapitalizme geçmek için gerekli olan *zihniyet değişiminin* yaşanmamış olmasından kaynaklanıyor. Kapitalizme ilk itkiyi verecek insan, Türkiye’de kapitalizme geçişi sağlayacak zihniyetin taşıyıcılığını yapamamış ve dolayısıyla Ortaçağ zihniyetine geri dönüş yaşanmıştır. Esnaflaşma ve içe kapanma olarak gördüğü Ortaçağ zihniyeti de Osmanlı ekonomik ve toplumsal düzeninde bir *intihata*, yani *çözülüşe* neden olmuştur.

1. Çözülüş Devri Zihniyetine Giderken: Yöntem

Ülgener’in yöntem arayışı düşünce tarihine yön vermiş akademisyenler içinde biçimlendi. Ülgener lisans eğitimini 1932 yılında girdiği İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi’nde tamamladı. Lisans eğitimini gördüğü 1932-35 yılları Türkiye’de Üniversite Reformu’nun yaşandığı ve Nazi Almanyası’ndan kaçan bilim adamlarının üniversitede etkilerini hissettirdiği yıllardı. 1933 Atatürk Üniversite Reformu ile 1933-34 ders yılında Hukuk Fakültesi’nde okutulan iktisat derslerinde değişiklik yapılmış ve müfredatta “iktisadi doktrinler tarihi” ve “sosyoloji” dersleri konmuştu.¹⁷ Bu derslerin hocaları ise Fritz Neumark, Wilhelm Röpke, Gerhard Kessler, Alexander Rüstow’dur.¹⁸ Ülgener, Alman Tarih Okulu’nun temsilcisi olan bu hocalardan dersler alacak ve akademisyenliğinin ilk yıllarında bu hocalarla bilfiil çalışacaktı.

Hukuk Fakültesi’nde hukuk dersleri yanında iktisat ve sosyoloji alanında aldığı dersler 1933-34 öğretim yılında Hukuk Fakültesi’ne bağlanan “İçtimaiyat ve İktisat” kürsüsü tarafından verilmekteydi.¹⁹ İktisat bilim dalının 1936 yılında ayrı bir fakülte haline getirilmesi Ülgener’in mezuniyetine rastlar.²⁰ Ülgener akademisyenliğinin ilk yıllarını İktisat Fakültesi’nin kurulduğu ve müfredatta Alman ekolünün etkisinin baskın olduğu bir dönemde geçirir. *Werner Sombart* ve *Max Weber*’in iktisat sosyolojisi üzerine yoğunlaşan yazılarıyla bu vesile ile tanışır. Kapitalizmin “suni bir yapı” (construction) olarak açıklanmasına karşı çıkararak insan’ı merkezine alan bir kuram üzerinden kapitalizmi yeniden inşa (reconstruction) çabası Alman Tarihçi Okulu’nun akademisyenliğinin ilk yıllarında onun üzerinde bıraktığı etkiyle açıklanabilir.²¹

Ülgener Sombart ve Weber’in anlamacı yöntemine yaklaşırken yaşadığı ülkenin az gelişmişliğine verdikleri cevabın yetersizliği nedeniyle de kuramsal bir boşluğun olduğunu şu sözler ile tespit eder:

“...meseleyi kendi zaviyemizden tetkike başlarken, çıkış noktamızın berikilerden farklı olacağını şimdiden göz önüne almalıyız. Şöyle ki: Garplı tarihçilerin öteden beri üzerinde durdukları yeni zamanlar ve hususile kapitalist zihniyet burada ehemmiyetçe arka plana geçerek yerini *ortaçağ zihniyetine* bırakacaktır. İlki bir Garplı gözüyle ne kadar aktüel sayılırsa, sonuncusu da muhtelif bağlarla henüz içten ve dıştan bağlı olduğumuz mazinin

¹⁶ Ülgener Yakın Şark’ın sınırlarını Orta Anadolu, Suriye, Kuzey Irak ve Batı İran’ı kapsayacak şekilde çiziyor. Sabri Ülgener,

¹⁷ Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s.55

¹⁸ A.k.

¹⁹ http://www.istanbul.edu.tr/iktisat/fakulte_kurulus.php

²⁰ A.k.

²¹ Sabri Ülgener, a.g.e., s.13 ve s.31

ahlak ve zihniyet dünyasının tanıma bakımından bizim için aynı derecede ehemmiyetlidir. Garpta yeni zamanlar diye adlandırılan ve gerçekten bütün hayat sahalarında yenilenme ve yükselme ile beraber giden devir bizde apaçık bir gerileme ve çözme karakteri taşıyor: Her şeyden evvel parlak bir ticaret devrinin ve ona uygun zihniyetin sonu!"²²

Bu uzun alıntı Ülgener yönteminin ipuçlarını verebilecek bir zenginliğe sahiptir. Öncelikle Ülgener, Batı ve Doğu'nun gelişim seyrinde iki farklı zihniyet yapısının rol oynadığı tespitinde bulunur. Bu tespit ile Ülgener az gelişmişliğin nedenlerine Batı'lı gözüyle cevap bulamayacağımızı söylemiş olur. Ülgener az gelişmişliğimizin nedenlerini kendi zihniyet yapımızda aramamız gerektiğini söyleyerek de Weber etkisinde kalmış birçok Türk aydınından ayrılır. Ona göre modern bir toplum olamamızın nedeni sadece Batı'da olan ancak bizde olmayan bir şey; bir başka deyişle, artılar-eksiler tablosunda bizim payımıza düşen eksiler değildir. Ülgener, Weber'in İslamiyetin veya İslam ülkelerinde Protestan Ahlakının yokluğunun kapitalizme geçiş önünde bir engel yarattığı düşüncesine bu noktadan karşı çıkacaktır.²³

Modern ve geleneksel toplumların gelişme dinamiklerindeki farklılık Ülgener'i reel sorunlara çözüm konusunda da farklı yaklaşımlar geliştirilmesi gerektiğini düşündürecektir. Bu nedenle, Ülgener 1947-48 yılları arasında Harvard'da geçireceği yıllarda neoklasik iktisattan ziyade Keynezyen İktisada ilgi duyacaktır.²⁴ Ancak, Alman Tarihçi Okulu Ülgener'in peşini hiç bırakmayacak; genel teori etkisindeki Anglo-Sakson iktisat anlayışı Ülgener düşüncesinde bir dilemma yaratacaktır.²⁵

Ülgener'i Hukuk Fakültesi öğrenciliğinden iktisat doçentliğine götüren geri kalmışlık sorunsalı, Ülgener'de iki boyutlu bir yöntemsel tartışmayı gündeme getirir. Biri kapitalizmin iktisadi-sosyal gelişimini Sombart-Weber çizgisinden yola çıkarak izlemeye çalıştığı "zihniyet araştırmalarında yöntem"; diğeri ise, bir az gelişmiş ülke aydını olarak kapitalizmin reel sorunlarına odaklandığı "iktisatta yöntem"dir.

i. Zihniyet Araştırmalarında Yöntem

Ülgener'in "zihniyeti" Osmanlı'nın çözülüşünü ve Türkiye'nin geri kalmışlığını *açıklayıcı bağımsız bir değişken* olarak ele alması, pozitif iktisadın toplumsal yapı ve değişimi anlamada yetersiz kaldığı kabulüne dayanır. Ülgener bu ihtiyacı şu sözlerle dile getirir:

"... İktisadi analizde zayıf bir tarafımız olmalı: İnsanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece mal ve para akımı gözü ile bakmayı alışkanlık haline getirmişiz. Dizi dizi rakamlar, formüller, göz doldurucu gösteri ve göstergeler! Hepsi iyi ve hiçi birine bir diyeceğimiz yok! Ancak bütün bu dizileri ve matematik bağlantıları temelde ruh ve mana tarafı ile doldurup canlandıracak unsuru – insanı – hiç yokmuş gibi düşününce işin rengi değişiyor. Ekonomik düzenin son kertede insan davranışımızla belirlenmiş olacağını kolaylıkla gözden kaçırıyoruz. Aynı usuller, aynı teknoloji bir yerde istenileni verirken bir başka yerde tam aksi sonuçlara varıyorsa, fırkın usul ve aletlerden çok onları kullananın vasıflarından gelmiş olabileceği bugün bile yeterince anlaşılmıştır denemez. Sombart'ın 1920'lerde 'Modern Kapitalizm'i kaleme alırken en fazla yakındığı nokta da bu idi: Aradan canlıyı çıkararak ekonomiyi cansız madde yığınları olarak görmek!"²⁶

²² A.k., s. 7

²³ A.k.

²⁴ Ülgener Harvard'da Alvin H. Hansen'in öğrencisi olacak ve onun *A Guide to Keynes* kitabı ile Keynezyen İktisat ile tanışacaktır. Yurda dönüşünde 1948-49 öğretim yılından başlayarak makro-iktisat derslerini Keynes-Hansen çizgisinde vermeye başlayacak ve iktisat öğrencilerinin Keynes ile tanışmasını sağlayacaktır. Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s.101-106

²⁵ A.k., s. 97

²⁶ Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 7

Sosyal gerçekliğin bilgisinin üretilebilmesi için sayılabilir-maddi-şekli veriler arasında nedensellik bağı kurulması, yani pozitif bilimlerde olduğu gibi sosyal olgu ve olayların açıklanmaya çalışılması Ülgener'e göre yeterli değildir. Maddi olanın arkasında maddenin özünü oluşturan içten gelen, manevi bir motif vardır. Dolayısıyla, Ülgener'e göre sosyal gerçeklik ancak anlayıcı yöntemi yardımıyla çağırarak incelenebilir.

“... İlkini [açıklayıcı metod] dışa dönük ve tek katlı açıklama tekniğine karşı ikincisinin sağladığı ikili yaklaşıma bir yerde hakkını vermeden geçmemek lazımdır. Karşımıza aldığımız sosyal fiil veya kuruluşu dış dokusu ile görebildiğimiz kadar doku altındaki ruh ve mana tarafı ile de yaklaşmak ve derinleşmek imkanına sahibiz. Bir küme gezegenin belli bir yörüngede dönüp dolaştığını dış verileri ile görüp ‘kayıt’ ediyor ve açıklayabiliyoruz. Fakat ne maksatla ve ne gibi bir motifle kümelendiklerini sormak hatırımızdan geçmiyor. Çünkü geçtiği anda ayağımızı metafizik alanına basmış olacağımızı biliyoruz. Buna karşılık bir miting alanına toplanmış, ya da mescit saflarına dizilmiş kalabalığın dış görünüşünü ‘kayıt ve tescil’ edebildiğimiz kadar hangi maksat ve motifte oraya toplandıklarını da biliyor ve ‘anlıyoruz’”.²⁷

Ülgener, pozitif bilimlerle sosyal bilimler arasında böyle bir ayrıma giderken Durkheim sosyolojisinin sosyal olaylar da doğal nesnelere gibi ele alınır anlayışının karşısında Dilthey'in “algı gerçekliği” ve “anlam gerçekliği” ontolojik ayrımına dayalı bir yöntemsel ayrımı benimsemiştir.²⁸ Doğal/nesnel gerçeklik ile tinsel gerçeklik arasındaki bu ayrım Kant felsefesine kadar uzanır. Kant-Dilthey-Rickert çizgisinde bu ayrım, Rickert'in *doğa bilimleri* ile *kültür bilimleri* arasındaki ayrımına yansır.²⁹ Doğa bilimleri ile kültür bilimleri arasındaki ayrım, inceleme nesnelere açısından ortaya çıkan farkın yöntemsel farklılıklara yansımalarıdır. Rickert'e göre, “kendisine genellik açısından baktığımızda, gerçeklik doğadır; ama bireysellik ve kendine özgülük açısından baktığımızda ise, gerçeklik tarihtir”.³⁰ Dolayısıyla, açıklama ile anlama arasındaki ayrım kendini genelleştirici-bireyselleştirici, tümel-tikel, norm-reel ayrımları üzerine kurar.³¹ Zorunluluklar alanı olarak görülen doğal gerçeklik determinizm yasaları ile açıklanırken, özgürlükler alanı olan tinsel gerçeklik gereklilikler üzerinden anlaşılabilir.³²

Gerçek ile düşünce arasındaki ayrım, bilgi'yi ampirik realite olmaktan çıkarır, ampirik realitenin düşüncemizdeki kalıplar içinde aldığı biçime dönüştürür. Gerçekliğin bilgisi *a priori* – deneyim üstü “mantık formları” yardımıyla üretilir. “Bilgimiz nesnenin kendindeki halini, bizden bağımsız neliğini (içerik) veremez”; bilgi, kurma (Aufbau) eylemini yapan insana özgü bir üretilimdir.³³

“Hakikatlerin çeşitliliği” anlayışını benimseyen Max Weber, sosyal kuramda açıklayıcı yöntem ile anlamacı yöntemin birleştirilebileceğine inanır. Weber sosyolojisindeki anlamacı (Verstehen) yöntem hem formel sosyolojiden hem tarihçi okuldan beslenir.³⁴ Sayar, Ülgener'in sosyal bilimlerdeki arayışının da Weber'in bütüncül yaklaşımından esinlendiğini şu sözlerle özetlemeye çalışır: “hem anlamaya hem açıklamaya dayalı insan sosyolojisi ve iktisat için birinden ötekine sürecektir”.³⁵

²⁷ A.k., s. 14

²⁸ Ahmet Özkiraz, *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı, Ankara, 1999, s. 87

²⁹ A.k., s. 90

³⁰ Doğan Özlem, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 34

³¹ Ahmet Özkiraz, a.g.e., s. 86-91

³² A.k., s. 87

³³ Rickert'in kurma eylemini anlatan Doğan Özlem, a.g.e., s. 33

³⁴ Ahmet Özkiraz, a.g.e., s. 92

³⁵ A.k., s. 234

Ülgener'in *satih-üstü* ve *satih-altı* kavramlaştırması bütüncül kavrayış içinde reel insanın tarih içindeki seyrini izlemeye yarar. Pozitivist iktisadın *satih-üstü*, yani ölçülebilir verilerden yararlanarak ortaya koyduğu iktisadi sistem öge ve tanımları, anlamacı sosyolojinin *satih-altı* verileriyle birleştirilir. İnsan'ın yarattığı madde dünyası ile manevi dünya böylelikle birleştirilmiş olur.

“...[Ortaçağ'ın] ‘satih-üstü’ karakteristiklerini az çok tanıyoruz: Evvela, siyasi-politik veçhesi: başta *büyük toprak mülkiyeti ve toprağa dayalı hakimiyet şekli* (yerine göre çiftlik, malikana veya sadece büyük arazi rejimi); toprağın başladığı ve bittiği sınırlarla ölçülü bir iktidar dağılışı (merkeziyetsizlik); yine toprağa dayalı rütbe ve mansıp silsilesi (hierarchie); *iktisadi-mali* karakteri: servet belli başlı şekilleriyle toprağa dayalı kaldıkça, paranın ve umumiyetle menkul malların ikinci planda gelen rolü (*ayni iktisat*); teşebbüs formları: şehir dışında ve etrafında ziraat (büyük ve küçük işletme şekilleriyle), şehir içinde: basit *çarşı esnafı ve loncaları* (...). Satih üstüne sıralanan bu şekil ve müesseselerin derinliğindeki *hayat ve cemiyet anlayışı* da yabancımız değil: başta yine toprak rejimlerine has ağalık ve eşraflık ruhu; asıl ve neseb iddiası; toprağa dayalı ağır, hareketsiz servet ve kıymet anlayışı (Yeni Zamanların menkul servete dayalı, hareketli iş ve çalışma zihniyetinin tam tersi); yine aynı ağırlık ve hareketsizlik içinde: lonca ahlakı, tradisyonalist san'at ve meslek anlayışı. Bütün bu kıymetlerin din gayretinden doğan mistik bir havanın çepeçevre kuşattığını düşünelim: İşte *Ortaçağ!*”³⁶

Ülgener'in açıklayıcı yöntem ile anlamacı yöntemi bir arada ele almasını sağlayacak düzlem Weber'in ideal-tip kavramı ile kurulur. Bu kavram ile Ülgener “ampirik olarak çıkarsanmış çeşitli hipotetik genelleme dizilerinin, yani ideal tiplerin, ampirik materyele uygulanması ve ortaya çıkan sonuçların uygunluğunun sınanması”nı da sağlamış olur.³⁷ Sosyolojinin tarihten farklı olarak tip kavramları geliştirmeye ve empirik oluşumdaki genelleştirilmiş düzenlilikler bulmaya yarayan yöntemsel kuruluşu, Ülgener'in tarif ettiği gibi “tarihi-kültürel kompleksleri önce yığın halindeki heterogen unsurlarından soyup ayıklayıp ‘iç yapılarında en fazla tutarlı (consequent) unsurlarına ağırlık vermek suretiyle inşa edilmiş tipler (ideal tipler)’ halinde takdim etmeye” yarar.³⁸

İdeal tip kavramı Ülgener'in kültür veya çağın zihniyeti tanımının kuruluşunda kendini gösterir: “[Çağ] muayyen bir cemiyet düzeni ile yine az çok muayyen bir hayat anlayışının üstten ve alttan beraber yoğurup şekil verdikleri bir hayat tarzını – stilini – toplu olarak ifade” eder.³⁹ Ahistorik bakış açısından kurtulmanın yolu da yine ideal-tipler arası karşılaştırmadan geçer. Bir başka deyişle, ideal-tip olarak çağ zihniyeti kendi içinde devinen, kendi tarihi olan bir varlıktır: “Yaşanılan dünya alelade taş ve tuğla yığınının kurulu bir yapı değil, gelmiş geçmiş yüzlerce kuşağın fikir ürünleri alttan üste tabaka tabaka yığıla birike meydana gelmiş bir zeminden ibarettir. Her türlü yaşama üslubunun (stil'inin) yığın halinde birbirini kovalayıp izlediği; şurada yenileri belirirken öbür yanda diğerlerinin ufalanıp silindiği bir zemin! Birinin silindiği yere öbürünün gelip kurulması tabiatıyla bir günden öbürüne tamamlanan bir sürecin neticesi değildir. Örtüyü aralayıp arkasına bakınca geride uzun, sancılı bir mücadelenin aşama aşama ve perde perde oluşumu ile karşılaşırız.”⁴⁰

³⁶ Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimiz*, s. 14-15

³⁷ Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s. 246

³⁸ Sabri Ülgener, a.g.e., s. 50

³⁹ Sabri Ülgener, a.g.e., s. 14

⁴⁰ Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 25-26

*Toplumsal ilişki*⁴¹ kalıbı olarak ideal tipler “bireyler arası ortak bir doğa” üzerinde yükselir ve içsel tutarlılığını “bizzat eylemde bulunana ya da gözlemciye, bir davranışın asıl nedeni gibi görünen bir *anlam bağıntısı*”ndan alır.⁴² Çağın zihniyeti insanlar arası ilişki üzerinden ortaya konulabilir bir olgu olduğuna göre zihniyet de doğrudan “canlı bir [ekonomi] suje[si]” olan insan üzerinden tarif edilebilir. Bir başka deyişle çağın zihniyetini insanların birbirlerine karşı geliştirdikleri davranışları belirliyor ise, bu davranışlara yön veren insan karakterinin – zihniyetinin anlaşılması gerekmektedir. Zihniyet, Ülgener’in sözleri ile şöyle tanımlanır:

*“İktisat süje veya şujelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yolu açıklanışı.”*⁴³ Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen *değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı!* Daha kısası: *Dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alışı!*⁴⁴

Ülgener’in yöntemindeki bir diğer özgünlük ise, zihniyetin kurucu unsur olarak karşımıza çıkmasıdır. Ülgener materyalist tarih anlayışına karşı çıkararak zihniyet ile maddi dünya arasında tek taraflı bir ilişki olduğunu reddeder. Ülgener’e göre zihniyet toplumsal koşullar tarafından belirlenmekle kalmamakta; aynı zamanda toplumsal koşulları belirlemektedir. Daha doğrusu, Ülgener, bir üst yapı ögesi olarak görülebilecek zihniyetin alt-yapı tarafından belirleniyor olma kabulünü, davranışı toplumsal ve ekonomik örgütlenmenin kurucu unsuru olarak tanımlayarak reddetmektedir.

*“İktisadi ve sosyal müesseseler, rengi ve istikameti ne olursa olsun, hiç bir zaman başlarında bulunan ferdin veya fert topluluğunun dış hayatla sadece dışardan temasa geldiğini anlatmakla kalmazlar; o temasların aynı zamanda alttan veya geriden türlü duyuş ve inanış halleriyle de kuşatılmış olduğunu gösterirler. Bu duyuşların bir an için, maddeci tarih anlayışını en fazla okşayacak kaba bir tahminle, ‘dérivé’ hislerden ibaret oldukları farzedilse bile, böyle bir düşünce hiç bir zaman ‘müessir’ yanında ‘eser’i tarihi bir varlık, bir realite saymamayı ve araştırma kadrosu dışında bırakmayı haklı çıkaracak bir mazeret teşkil etmez. Kaldı ki, hisler ve duygular tarihin akışına zaman zaman bir ‘eser’den daha fazla bir varlık, bazen gerçek bir ‘müessir’ olarak katılmışlardır.”*⁴⁵

Ülgener, genel hatlarıyla özetlenmeye çalışılan yöntemini, “Osmanlı-Türk insanının iktisadi madde karşısındaki kudret ve tavrını” anlayabilmek ve açıklayabilmek için kullanmıştır.⁴⁶

ii. İktisatta Yöntem

İktisadi faaliyetin nokta-zamanda incelenmesiyle üretilen teori, belirli bir rasyonellik anlayışı ile sınırlı bir insan tipine – homo economicus’a dayanmaktadır. İktisat teorisi, bu özelliği nedeniyle, reel insana ulaşma kısıtı içindedir. Birincisi, ahistorik, yani tarihten yoksundur ve tarih içinde devinen ve değişen insanı ve insana özgü rasyoneliteyi kavrayamamaktadır. İkincisi, insanı insan-madde bağlamının ötesine geçerek insan-insan bağlamında kurmayı başaramamaktadır.

⁴¹ “Toplumsal ilişki taşıdığı anlama göre birbirlerine karşı bir durumda bulunan ve birbirlerine yönelmiş bir eyleyiciler topluluğunun davranışdır. Böylece toplumsal ilişki, anlamlı olduğu düşünülen bir tarz içinde toplumsal eylemde bulunabilme olasılığında bütünüyle ve açıkça zuhur eder – öncelikle böyle bir olasılığın çıktığı yerde.” Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s.262

⁴² Ahmet Özkiraz, a.g.e., s. 101

⁴³ Ülgener, zihniyetin “söz ve deyim halinde ve telkin yolu” ifadesini “zihniyet[in] – hangi yönde ise – o yolda benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına gerek kendini, gerek başkalarını inandırmak ve o nokta da ilgiyi sığağında tutmak üzere çoğu zaman ezebe tekrarlanan kaide ve kuralların toplamı” olarak tanımlanmasına dayandırmaktır. Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 14

⁴⁴ A.k., s. 14

⁴⁵ Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimiz*, s. 4

⁴⁶ Ahmet Özkiraz, a.g.e., s. 106

Ülgener, nasıl sosyal gerçekliğin bilgisinin üretilmesinde açıklayıcı ve anlamacı yöntemin bir arada kullanılması gerektiğini düşünüyorsa, pozitif iktisadın eksiklikleri bir yana, iktisat alanında genel teori ile tarihin bir arada ele alınması gerektiğini düşünmüştür.

“... Tarihçi Ekol, genellikle, Klasik ve Neoklasiklerin dedüktif, yani tümdengelim metoduna ve soyut iktisadi insan (homo economicus) modeline karşı cephe almış ve tarihi-ampirik araştırmaların lüzumuna dikkati çekmiştir. ... Schmoller’in öncülük ettiği çığırda iktisat tarihi üzerine çok değerli inceleme ve araştırmalar yapılmıştır. Bu, Tarihçi Ekol’ün inkar edilemez olan büyük başarısıdır. Ancak iktisat ilminin genel ve mantıki prensipleri fazlaca ihmal edilmekle teori alanında Almanya uzun zaman geri kalmıştır ki bunda da Schmoller’in ve genellikle Tarihçi Okul’un sorumluluğu inkar edilemez.”⁴⁷

Schumpeter’in etkisiyle Tarihçi Okul’un eksik yanlarını görmeye başlayan Ülgener, çok genç yaşlarında gittiği ABD’de genel teoriye ilgi duymaya başlamıştır. Ancak, Ülgener’in genel teori ilgisi tarihsel bakış açısıyla kurulu bir genel teori anlayışı yaratmamıştır. Ülgener’in iktisat anlayışında *mevcut durumun somut tahliline dayanan pozitif iktisat* ile *iktisadi faaliyeti sosyal-tarihsel gerçekliğin içine yerleştiren normatif iktisat* arasında hep bir ayırım olmuştur.⁴⁸

Pozitif iktisadın genel teori ile anlaşılacağını söyleyen Ülgener, yaşadığı dönemin az gelişmişlik ve kalkınma sorunları ile Keynezyen İktisada yönelmiştir. Teorik olarak Keynezyen İktisadın etkisinde kalan Ülgener, Keynes’in sunduğu teorinin de “teorik iktisadın temelinde yattığı bilinen *soyut model tekniği* ile *yaşanan gerçeği* karıştırmaktan gelen bir yanlış teşhis ve değerlendirme” içinde olduğunu düşünmüş: teoriyi “modele – ideal tip’e gerçeklik sıfatı verip arkasından üstüne bir takım soyut kavram ve ilişkilerin giydirildiği bir modelin bir mankeni suçlu diye kucaklayıp yola düzülme farkı” olmadığı gerekçesiyle eleştirmiştir.⁴⁹ Ülgener’in teori ile gerçeklik – gerçekliğin bilgisi arasına koyduğu örtüşmez ayırım, Ülgener’i normatif iktisatta bireyselleştirici – anlamacı yönetime yönelmiştir. Bir başka deyişle, pozitif iktisat ile normatif iktisat ayırımı Ülgener’de gerçekliğin iki farklı boyutuna iki farklı yöntemle yaklaşma gereğinin varsayıllı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu ayırımı ülgener şu sözlerle dile getirmiştir:

“... Olup bitene o açıdan *madde ve insan bileşimi* gözü ile bakmak da yanlış olmayabilir. O yolda en doğrusunu sanırsız ünlü İngiliz iktisatçısı Alfred Marshall söylemiş olmalıdır: Maddi tatmin araçlarının elde edilişi ve kullanılışı ile ferdi ve sosyal faaliyetlerimizin bilimi olarak iktisat, Marshall’e göre, bir yüzü ile *madde ve servete* açıksa, öbür yüzü ile *insana* (insan davranışına) dönüktür. Buna göre de bir yanda servet bilgi ve araştırmasını (study of wealth) öbür yanda, belki daha da önemli olarak, insan araştırması (study of man) tamamlayacak demektir ki bununla *insan karakteri* de (onun yerine pek ala zihniyeti de denilebilir) iç örgüsü ve şekillendirici unsurları ile – *din ve iktisat* başta – kendiliğinden ön plana geçmiş oluyordu.”⁵⁰

İktisadi gerçekliği anlamak için pozitif iktisadın yeterli olmadığını düşünen Ülgener, pozitifin (objektif bilgi) altında saklı olduğunu düşündüğü irrasyonel, özgül, bireysel olgu ve olaylara yönelmiş; iktisadi olanın din ile ilişkisini bulmaya çalışmıştır. Zihniyet kavramı ile somutladığı irrasyonel olanın bilgisine (subjektif bilgi) en yalın iktisat-din ilişkisi üzerinden ulaşabileceğini düşünmüştür. Bu ilişki Ülgener’in tarihe yönelişi ile belirginleşmiştir. İlişki tespitinde, Ülgener’in Osmanlı-Türk toplumunu din olgusu ile biçimlenmiş görmesinin payı vardır. Zihniyet kavramı Ülgener’in iktisat tarihi ve karşılaştırmalı çalışma ile bağ kurmasını sağlarken, aynı zamanda, yöntemsel olarak Ülgener’i insan-birey’e bağlamıştır. Ülgener,

⁴⁷ Sabri Ülgener’den aktaran Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s. 242

⁴⁸ Ahmed Güner Sayar, “Vefatının 20. Yılında Sabri Ülgener”, *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 243-257

⁴⁹ Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 127, 128

⁵⁰ A.k., s. 17

iktisadi faaliyette bulunan insanın neden tarihin belli bir döneminde maddi olana yönelirken diğer bir dönemde ruhani olana yöneldiğinin bilgisini din-iktisat ilişkisi üzerinden kurmaya çalışmıştır: “zühd küresinin (outer worldly ascetism) müminlerinin zihni bir yer değiştirme ile ekonomik düzlemin ‘riyazi’ insanı (outer worldly ascetism) olması ile gerçekleşen bu transformasyon tamamiyle dini içeriklidir”.⁵¹

Pozitif iktisat – normatif iktisat ayrımı, Ülgener’in az gelişmişlik çalışmalarına da yansımıştır. Ülgener’e göre mevcut duruma ilişkin çözüm önerileri pozitif-Keynezyen iktisattan yola çıkılarak bulunabilecek niteliktedir. Nitekim, Ülgener az gelişmiş ülkelerin ilk defa kalkınma iktisadı ile genel teorinin konusu haline geldiğini düşünmektedir. Ancak, konu az gelişmişliğin nedenlerine geldiğinde Ülgener anlamacı yöntem ile tarihe başvurmayı maddi tahliller yapmaya yeğlemiştir.

İktisadi İnhitat Tarihimiz’de din ile iktisat arasında kurulan bağ az gelişmişliğin köken sorununa odaklanmanın yöntem arayışı olarak değerlendirilebilir. Ülgener iktisadi gerilemenin batı tekniğini alarak gerilemenin önüne geçileceği düşüncesinin hakimiyet kazandığı 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı’sından çok önce 15., 16. yüzyılda başladığını düşünür. Teorik olarak iktisadi faaliyette *değişimin* belirleyici olduğunu düşünen Ülgener’e göre, 15-16. yüzyılın gerilemenin başladığı kırılma noktası olmasında aynı dönemde Batı’da deniz aşırı ticaretin ağırlık kazanmaya başlamasına rağmen Osmanlı’da ticaretin yerini esnafın almasının payı vardır. Ülgener, içe kapalı ekonomiye geri dönüş veya esnaflaşmanın göstergesi olarak *tüccar* kelimesinin karşılığı olarak kullanılan *bezirgan* kelimesinden örnek verir: “tacir, ‘bazergan’ tabirleri birer klişe gibi kullanılmaya devam etmekle beraber, manasını ve kılığını değiştirerek sonunda seyyar satıcıya ve çarşı esnafına kadar alçalmışlardır”.⁵²

Ülgener, iktisadi gerilemenin temelinde gördüğü esnaflaşma – ortaçağlaşma eğilimini şöyle özetler:

“Osmanlı Devleti’nin uzak ve kenar vilayetlerinde yer yer başkaldıran isyan ve kıyamaların hızlandığı veya hız verdiği siyasi merkezizetsizlik (merkezi otoriteden tekrar eyalet beyliklerine dağılma ve ufanma), Şark ticaretinin daralması ile istihsalin şehirler etrafında ziraate, içinde dar ve basit san’at kadrolarına – çarşı esnaflığına – çevrilmesi; arkasından, mali-iktisadi sahada kıymetli maden ve umumiyetle para tedavülünün daralışı (aynı iktisada dönüş) vs. ... Hepsi de kendi boyunda ve ölçüsünde birer gerileme ve ortaçağlaşma alameti.”⁵³

Esnaflaşmanın – ortaçağlaşmanın satih-üstü verilerle tasviri, Ülgener’in bu tabloda sadece nesnel koşulları etkili bulduğunu göstermez. Tam tersine, Ülgener, bu tespitlerinde Weber’in din-iktisat arasında kurduğu “anlam bağıntısı”na yaklaşır. Bu bağıntı, Ülgener’in de kapitalizmin doğuşu ile din arasında ilişki kurduğunu; Osmanlı-Türkiye örneğinde bu ilişkinin kapitalizme geçilemeyip “pre-kapitalist” aşamada kalınmasını yalın bir biçimde gösterdiğini ifade eder.

“Batı’da iş ve meslek adamı için en duyarlı ve can alıcı kesime – Kuzey Batı Avrupa ve Kuzey Amerika – dini reformasyonun metodik – disiplinli kanadı (Kalvinizm) ile yanaşması *endüstriyel kapitalizm* için gerekli tavır ve düşünce iklimini yaratmaya yardımcı olurken, tasavvufun beri yanda kalabalık yığınlar ve iş çevrelerine daha çok *bâtını* bir yorum çizgisinde hulûl etmesi ayrı bir davranış türüne ve onun da ötesinde değişik bir düzene – *rant kapitalizmine* – yatkın bir mana iklimini yaratmaktan geri kalmamıştır.”⁵⁴

⁵¹ Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s. 295

⁵² Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimiz*, s. 24-26

⁵³ A.k., s. 25

⁵⁴ Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din* (İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı), Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 104

Ülgener'in değerler ve kapitalizm arasında kurduğu ilişki onu Veblen Okuluna – Kurumcu İktisada bağlayacak ve somut iktisadi çözüm önerilerinde “ahlaki kapitalizm” tespitine yaklaştıracaktır.⁵⁵ Veblen'e göre “insanlık tarihi, toplumsal kurumların evriminin tarihidir. ... İnsan davranışına ait ortak modellerin somut ve belirli nitelikler aldığı yer, sadece tarihsel ve kurumsal çerçeveydi.”⁵⁶ İnsan davranışını belirleyen bu kurumsal çerçeve, iktisadi faaliyet alanında ya “ustalık içgüdü”ne ya da “sömürü ya da yağma içgüdü”ne yönelecekti.⁵⁷ Verimlilik ve ahlakilik Veblen'e göre ikincisinden yana olmayı gerekli kılıyordu.

Ülgener'e göre, zihniyet alanındaki bireysel davranış din-kapitalizm arasındaki bu bağıntı nedeniyle kapitalizm açısından rasyonel olana yönelir. Dolayısıyla, bu tespitiyle Ülgener Kurumcu İktisadın da kabul ettiği Neo-klasik İktisadın bireyine yaklaşır. Gerçek insanı yansıtmadığı gerekçesiyle eleştirdiği “homo economicus” tarihi rasyonel insan ile örtüşür.⁵⁸

III. Çözülüş Zihniyeti'nin Düşünsel Boyutu: İslamcılık ve Ahlak

1923 Devrimi, devrim ile birlikte kurulan siyasal ve toplumsal düzenin tarihsel seyir içinde bir önceki dönemden daha ileri bir noktaya işaret ettiğini düşünenler tarafından çağdaşlaşmanın bir parçası⁵⁹ veya burjuva demokratik devrimin⁶⁰ bir ifadesi olarak nitelendirilmiştir. Toplumsal, iktisadi ve siyasal sistemde köklü bir dönüşümü ifade eden bu adlandırmalar, 1923 Devrimi'nin karşısında duran güçler tarafından şiddetle eleştirilmiş; yaşanan dönüşüm ilerleme olarak değil “çözülüş” olarak adlandırılmıştır.⁶¹

Cumhuriyet Türkiye'si karşısında en güçlü taraf olan İslamcılara göre, İslam dünyasının içine girdiği inhitat (çözülüş), zamanın tek büyük ve son İslam devleti, İkinci Meşrutiyeti ilan etmiş Osmanlı İmparatorluğu'nda başlamıştır. İslamcılar Osmanlı'nın içine girdiği çözülüş sürecinin iki nedeni olduğunu düşünürler: “İç sebep, İslamiyet'e değil, *Müslümanların atalet ve gafletlerine* dayanmaktadır. Zamanla Müslüman kavimler ve hükümetler İslamiyet ilkelerinden uzaklaşmışlardır. Bu, bir yenilik düşmanlığı olmuştur. ... Dış sebep, Batı'nın aynı Avrupa'nın, nasraniyet (Hristiyanlık) şeklinde İslam'ın son kalesi Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki ağır baskısıdır. *Avrupa kültürü ile tekniği, rasyonel idaresi ile nihayet sömürgeci kını ile maddi ve manevi bütün kuvvetiyle* Müslümanlık dünyasına saldırmaktadır.”⁶²

Bu iki temel sebep İslamcılar tarafından yan düşüncelerle desteklenmiştir. İslamcı düşüncenin önemli temsilcilerinden Sait Halim Paşa, çözülüşün üstün görülen Batı medeniyetinin bütün kurumlarının “taklit” ve “ithal” yoluyla alınması ile ilerlenebileceği düşüncesinden kaynaklandığı kanısındadır.⁶³ Çünkü, Sait Halim Paşa Batılılaşma adına yapılan yasal düzenlemelerin ve örnek alınan kurumların “toplumsal kurum ve örgütlenmemiz ile

⁵⁵ Ahmed Güner Sayar, a.g.e.

⁵⁶ E.K. Hunt, *İktisadi Düşünce Tarihi*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 398-399

⁵⁷ A.k., s. 401

⁵⁸ Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s. 241

⁵⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY Yayınları, İstanbul, 2003

⁶⁰ Metin Çulhaoğlu, *Tarih Türkiye Sosyalizm*, Doruk Yayınları, İstanbul, 1996

⁶¹ *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleri* kitabına adını veren *inhit*at kelimesi, Fransızca *décadence* kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. İnhitat kelimesi Ferit Develioğlu tarafından Türkçeye “düşme, aşağı inme, aşağılanma” olarak çevrilmiştir. Tarık Zafer Tunaya kavram için *gerileme* karşılığını kullanırken; Ahmed Güner Sayar *çözülüş* demektedir. Ülgener inhitat kavramını kullanırken iktisadi bir gerilemeden bahsetmekle birlikte; bu gerilemeyi bir bozulma, çöküş ve çözülmeye dayandırmaktadır. Ülgener'e göre, ekonomik ve sosyal alandaki çözülmeye bir gerilemeye yol açmaktadır. İnhitat kavramını Ülgener'den önce başkaları da benzer anlama gelecek şekilde kullanmışlardır. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, “İslam Aleminde Görülen İnhitatın Sebepleri”, *İslam Mecmuası*, Sayı 2, 1330-1915; Sait Halim Paşa, *İnhit-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye*, İstanbul, 1334-1918

⁶² Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 8

⁶³ Sait Halim Paşa, *Toplumsal Çözülme – Buhranlarımız*, Burhan Yayınları, İstanbul, 1983, s. 29

uyuşmadığını” düşünmektedir.⁶⁴ İttihat Terakki dönemi sadrazamı ve destekçisi Paşa, kendi ahlaki – dini değerlerimize dayalı bir uluslaşma süreci şansının da bu nedenle kaçırıldığını düşünmüştür.⁶⁵ Çözülüşü belirginleştiren bir diğer neden de *iktisadi esaret ve idaresizlik* olarak nitelendirilen *memurluk* hastalığıdır.⁶⁶

Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*'nde çözülüşün zeminini oluşturduğu düşünülen birinci nedeni sahiplenmektedir. Osmanlı-Türk ekonomik ve sosyal sistemini bir süreklilik içinde kurgulayan Ülgener'e göre, çözülüş kökenlerini Osmanlı'nın yükseliş devri olarak görülen 15. ve 16. yüzyıllarda bulur. 15. ve 16. yüzyıl, Osmanlı'nın yükseliş dönemi olduğu kadar “durgun – atıl hayat anlayışının” egemen olduğu Ortaçağ'a geri dönüşün de başlangıcıdır.⁶⁷ Kırılma noktasını Ülgener şu sözlerle ifade eder: “İntikal (geçiş) safhası ekseriya tamamlanmaya vakit bulamadan, alttaki ruhun tekrar üste rengini vermesi ve o suretle dış müesseseleri buldukları noktadan geriye çevirip kendi gidişine uydurması her zaman imkan dahilindedir”.⁶⁸ Ortaçağ zihniyetinin “idari, mülki sahada kaydedilen terakki”nin önüne geçişi, İslam ahlakının batınileştirildiği bir tasavvuf ahlakı nedeniyle yaşanmıştır. İslam ahlakı ile tasavvuf ahlakı arasında keskin bir ayrım koyan Ülgener, tasavvuf ahlakının ortaçağlaşma – çözülüş üzerindeki etkisini şöyle dile getirir:

“İlk İslam telakkisi, hiç şüphe yok ki, ferdi devamlı bir kisb ve cihat misyonu ile yer yüzüne dağılma ve yayılmaya teşvik eden sözler ve fikirlerle doludur. Ancak tasavvufla beraber ve bahusus ona muvazi olarak şehirlerin esnaflaşmasından beri, bu dinamik ve hareketli hayat anlayışı *yer ve yurt değiştirmekten hoşlanmayan* sabırlı ve mütevellî bir atalet felsefesine çevrilmiş bulunmaktadır.”⁶⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluş yollarından biri olarak programlaştırılan İslamcılık, İslam'ın özünden uzaklaşmaya bağladığı çözülüşün *İslami rönesans* ile geri çevrilebileceği tezine dayanır.⁷⁰ İmparatorluğu içten içe yiyip bitiren ataletten ve Batı'nın durmak bilmez saldırılarından İslam dünyasını ve dolayısıyla en önemli temsilcisi Osmanlı'yı kurtaracak tek güç, Hz. Muhammed dönemi için kullanılan “asr-ı saadet”e geri dönüşte gizlidir. *İslamlaşmak* olarak adlandırılan bu *öze dönüş*, Sait Halim Paşa tarafından “İslam'ın din ve dünyayı, maddiyat ve maneviyatı kapsayan sosyal bir din olduğu kabul edilerek, İslam'ın itikad, ahlak, içtimaiyat ve siyaset sistemini ‘daima zaman ve muhitin ihtiyacına en muvafık bir surette tefsir’ ve bunlara uymak” olarak tanımlanmıştır.⁷¹

Osmanlı'nın ileri bir medeniyet yaratmasının arkasında İslamiyet'i benimsemesini gören İslamcılar'ın İslami rönesans tezi, sadece ahlaki bir arınma değil aynı zamanda sosyal bir din olan İslamiyet'in birey ve toplum hayatını düzenleyici rasyonalitesinin de benimsenmesidir.⁷² Dar anlamıyla *bireysel planda*, geniş anlamıyla *toplumsal planda* hayata geçirilmesi düşünülen İslamlaşma, tartışılmaz ve değeri ispat edilmiş dini dogmalardan akıl yoluyla günün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde sonuçlar çıkarmak; yani, Klasik Kıyas ve İcma yolu ile Kur'an'ı yorumlamaktır.⁷³ Kurtuluşu sağlayacak siyasi reçete ve devlet biçimi arayışında İslamcılar, bu sınırlı rasyonellikten hareket ederek İslam'ın toplumu düzenleyici bir özne haline gelmesi gerektiğini savunmuşlar; dolayısıyla, ona uygun bir toplumsal örgütlenmenin sağlanmasını önermişlerdir. Yorumu açık niteliği nedeniyle ilerlemeci ve devrimci görülen

⁶⁴ A.k., s. 22

⁶⁵ “Ulusal kurumlardan vazgeçiş ulusal varlıktan da vazgeçiş anlamına gelmiştir.” A.k., s. 76

⁶⁶ A.k., s.

⁶⁷ Sabri Ülgener, a.g.e., s. 61, 93

⁶⁸ A.k., s. 18

⁶⁹ A.k., s. 136

⁷⁰ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 2

⁷¹ A.k., s. 13

⁷² A.k., s. 19

⁷³ A.k., s. 20

İslamiyet, çağdaşlaşma anlayışının iddia ettiği gibi din ve dünya işlerinin bir birinden ayrılmasını değil tam tersine iç içe geçmesini salık verir.⁷⁴ Batılılaşma düşüncesinde hayatın düzenlenmesinde ruhani ve kutsal sayılan ilkelerin emrediliciliğın aşılması gereği İslamcılar tarafından reddedilmiş olur.⁷⁵ Yine çağdaşlaşma düşüncesinin geri kalmışlığın nedeni olarak gördüğü “cahil cühela takımı”, İslamcılara göre, İslamiyetin sapkın – batını halini ifade eder ve gerçek İslam ile örtüşmez.

İslamcılık siyasal program haline gelirken kurtuluş hem bir ahlakilik sorunu hem de bir düzenleme sorunu olarak görülmüştür. Ahlakilik sorunu, Osmanlı toplumunun karakteriyle bağdaşmayan Batılı unsurların alınmaması; yani Osmanlı toplumuna içkin olduğu düşünülen İslam ahlakının karşısına Batı ahlak, kültür veya medeniyetinin çıkarılması olarak değerlendirilmiştir.⁷⁶ Düzenlemenin temelinde Batı normlarının yer alması da devlet idaresinde büyük zaafıara yol açan bir unsur olarak görülmüştür. Bu öze dönüş siyaseti, üstünlüğü görülen ve kabul edilmek zorunda kalınan Batı'nın tekniği ile üstün İslam medeniyetinin sentezlenmesi anlamına gelecektir.

Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimiz*'de savunduğu tezler ile bize içinden ilerlediği İslamcı damarın izlerini yoğun bir biçimde hissettirir. Ancak, Garpcılar, İslamcılar ve Türkçüler arasındaki düşünsel ve örgütsel geçişler Ülgener'in tezlerinde gelenekçi İslami akımlardan farklı bir sentez yaratır. Ülgener, “her devrin *ahlak istemi* muayyen bir hayat görüşünden hareket eder ve muhtelif unsurlarını o görüş etrafına sıralayarak kendi içinde az çok muntazam, kapalı bir bütün teşkil eder” diyerek tanımladığı ahlak anlayışını gelenekçi İslamcıların statik ahlak anlayışından ayırır.⁷⁷ Her ahlak sisteminin çatısı kuruluncaya kadar “uzun bir oluş ve yoğrulmuş” aşaması vardır.⁷⁸

Fütüvetnameleri incelediği çalışmasında Ülgener, fütüvetnameleri bir iktisadi birim olarak lonca örgütlenmesinin ve onun bir parçası olduğu Ortaçağ ahlakının kurucu unsuru ve en yalın ifadesi olarak görür.⁷⁹ Fütüvetnameler de diğer ahlak metinleri gibi yüzyılları bulan bir oluşum süreci geçirmiş; ilk örneklerinde sahip oldukları özellikleri zaman içinde kaybederek yeni anlamlar yüklenmişlerdir. İstilalar çağına doğan fütüvetnamelerin ilk örneklerinde epik öğeler baskındır. Fütüvet de kelime anlamı olarak “yiğit bir delikanlıda (fatâ) bulunan sitayişe layık vasıfların mecmuu ve hususuile cömertlik ve kerem, seha” manasında

⁷⁴ A.k., s. 16

⁷⁵ İslamcıların toplumsal örgütlenmenin kurucu ögesi olarak rasyonaliteyi değil de İslam ilkelerini görmesi çağdaşlaşmanın özüne aykırı bir nitelik taşır. Çünkü, “çağdaşlaşma konusunda asıl sorun, *kutsal* sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel ve bilgisel yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi sorunudur. Bu alanın (hiç değilse bazı kişilerin yaşamında) hemen hemen hiçe inmesi eğilimi olduğu için, buna karşı olanlar “gerici” adını hak ederler. Bu nitelikle başını kaldırdığı ya da “dur, olamaz” diye kolunu kaldırdığı zaman başka çeşitten bir savaş başlar. Bu savaş artık din-devlet savaşı değil, ileri-geri savaşı olur. İlerleme ve gelişme ile tutma ve dengeleme gibi iki amacı gerçekleştirme çabası biçimini alır. Hatta kimi zaman halk-devlet arası çatışma, aydın-yobaz arası çekişme ya da dengeleşme, *millet-devleti*, *millet-toplum*u olam biçimine girer.” Niyazi Berkes, a.g.e., s. 23

⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 57

⁷⁷ Sabri Ülgener, a.g.e., s. 57

⁷⁸ A.k., s. 44

⁷⁹ Ortaçağ ahlakının ve iktisadi hayatının temelini oluşturan küçük tacir ve sanat erbabı (esnaf) topluluklarının teşkilatlanma şekli olan fütüvet-ahilik ve lonca örgütlenmesini Ülgener şu sözlerle anlatır: “Orta ve Doğu Anadolu'nun 12, 13 üncü asırlarda geçirdiği siyasi ürperti ve çalkantılar ortasında bir nevi kaza ve kader ortaklığının sanat erbabını yarı hamasi (kahramanlık), yarı dini bağlarla birbirine bağlayıp pekleştirdiği topluluklar: yerine göre *Fütüvet* veya *Ahılık* diye adlandırılan teşkilat! Kuruluş devrinin bermutad kararsız, çalkantılı hali aşıldıktan sonra, siyasi faaliyetten çekilip fonksiyonlarını daha ziyade iktisadi maksatlar uğruna (mesela istihsalı, sürüm ve satış yerini mürakabe etmek üzere) devam ettiren meslek teşekkülleri: *Loncalar*. ... sanat erbabını müşterek bir iş ahlakı ve disiplini altında topluca muhafaza etmek; göreneğe (olagelmış'e) hakkını tanımak; zaruret olmadıkça iş gücü ve sanat değiştirmemek; düşgünü gözetip kollamak; dışarıya doğru kapanıp beraberce savunmak.” A.k., s. 28

kullanılmaktadır.⁸⁰ İktisadi hayattaki korumacı örgütlenme ve din-tasavvuf ahlakının toplumsal örgütlenmede yansımaları bulması ile fütüvvet'in kelime anlamında değişiklik yaşanmış; fütüvvet anlam olarak "zühd ve itikaf ölçülerine"⁸¹ yaklaşmıştır.⁸²

Ülgener'in ahlak anlayışı, tarihselliği yanında normatif ve reel arasındaki farkı gören bir ahlak anlayışıdır. Ülgener, "ideal – yani yaşanılmaya değer saydığı hayat"ı gösteren ahlaki normlar yanında onunla bire bir örtüşmesi gerekmeyen gerçek bir hayatın da aktığını görür. Bu ayrımı Ülgener İktisadi faaliyete yaklaşım üzerinden özetler:

"İktisat ahlakı ile muayyen bir yaşayış idealini – iktisadi hayata ait tarafları – telkine çalışan kaide ve düsturların toplu, sistemli manzumesini (kısaca: normatif ahlak sistemini), iktisat zihniyeti ile de fertlerin her günkü iktisadi faaliyetlerinde gerçekten katip ettikleri yaşayış ve davranış kaidelerini anlamaktayız. Yahut şöyle de söylenebilir: Biri insanın ruh alemi dışında emir ve tekit edici bir ahlak manzumesi; öbürü insanın ruh yapısı içinde (bizzat yaşandığı için gerçek – reel diyebileceğimiz) bir duyuş ve inanış dünyası!"⁸³

Ülgener, *toplumsal değişimin* ahlaki normların üstünü örttüğü dünya görüşünde saklı olduğunu düşünür ve ahlak ile zihniyetin çatıştığı noktada değişimin görünür hale geldiğini iddia eder.

"Ortaçağ ahlakının her şeyi tek ve muayyen bir nizam içinde tertiplenmiş görmek isteyen normlarla ortaçağ sonunun realite şartları arasında tam bir ahenk aranamaz; bilakis aralarında, zemin ve zamana göre, az çok derin ayrılışların mevcudiyetini şimdiden hesaba katmamız lazım gelir; zaten sözü geçen normların bütün bir ahlak tarihi boyunca sık sık tekrarlanıp durmaları, hakiki hayatın bir çok hususlarda o normlara aykırı bir yol tutmasından başka bir manaya yorulamaz."

Ahlak örtme ve meşru gösterme işlevini yüklediği oranda ideolojik bir unsur olarak görülür.⁸⁴ Ahlak ve zihniyet mücadelesi de mevcut olanı koruma ve alttan gelen bir değişim isteği arasında yaşanır. Ahlaki metinlerin bir taraftan orta ve aşağı tabakaya tevazu ve kanaat telkin ederken bir taraftan da feodal iddia ve ihtirasların varlığını sürdürmesi Ülgener'e bu mücadelenin ne kadar gerçek olduğunu gösterir.⁸⁵

Ortaçağ ahlakı zaman itibarıyla *gelecek kaygısızlığı* taşır.⁸⁶ Sanat eserleri de ahlaki metinler üzerinden aktarılan bu düşüncelerin vasıtasız yansımaları bulabileceğimiz çalışma araçlarıdır. Marifetname, bu gelecek kaygısızlığını, daha doğrusu gelecek kaygısı ile çalışma bilincinin yoksunluğunu şu sözlerle ifade eder: "Teâkub-i leyl ve nehar ile bekay-ı imar olmaz ve *sabaha sahip çıkıp ertesi fikrin çeken* felâh bulmaz; ömrün ol vakittir ki içindesin!"⁸⁷ Hatta *say* ve *faaliyet* bir toplumsal değer olarak pek de itibar edilen konular değildir. Nabi'nin şu mısraları bazen çalışmayanın Allah katında daha üstün olacağını inancını göstermektedir: "Mihnet-i sây dahi bazılarının kısmetidir / Yoksa sây etmese de vâsıl olur hâsıl olan!"⁸⁸ Gelecek kaygısızlığı "acele işe şeytan karışır" sözünde de kendine bir yer bulmakta ve devlet idaresi

⁸⁰ İslam Ansiklopedisi'nden aktaran Sabri Ülgener, a.g.e., s. 54

⁸¹ Dünyevi zevklere karşı koyarak kendini ibadete verme, inzivaya çekilme ve tevekkül etme anlamlarında kullanılmaktadır. Zühd içe dönmeyi, ruhani dünyaya yönelmeyi ifade etmektedir. Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s. 295-296

⁸² "Fütüvvet nefsi hakir tutmaktır" Nefehat al-Üns; Lamii tercümesi, s.268'den; "Fütüvvetin aslı nefsanî hazretlerinden uzaklaşmaktır" Ankaravi, Minhac al-Fıkara'dan aktaran Sabri Ülgener, a.g.e., s. 54

⁸³ A.k., s. 38

⁸⁴ A.k., s. 98

⁸⁵ A.k., s. 107

⁸⁶ A.k., s. 59

⁸⁷ Marifetname'den aktaran Sabri Ülgener, a.g.e., s. 60

⁸⁸ Nabi'nin Divan'ından aktaran Sabri Ülgener, a.g.e., s. 63

için “Devlet aheste gerektir cari” düsturu benimsenmektedir.⁸⁹ Böylelikle ahlaki normlar üzerinden Osmanlı toplumunda geçim ekonomisini salık veren bir kanaat kültürü yaratılmak istenmektedir. Fütüvvetnamelerin yalın anlatımı ile kanaate dayalı durgun – kapalı ekonomi anlayışı şu sözler ile özetlenmiştir: “Hırs kapısının bağlaya kanaat ve rıza kapısının açma tokluk ve lezzet kapısının bağlaya açlık ve riyazet kapısının açma halktan yana kapısının bağlaya haktan yana açma...”⁹⁰ Ortaçağ için tek hazine kişinin sanat – zanaati haline gelmiştir. Sanat ve meslekler Ortaçağ hayatının ve sosyal düzeninin vazgeçilmez unsuru olan düzenin sağlanması için “tıpkı tarikatlar gibi alttan üste muntazam bir mertebeler silsilesi halinde kurulmuş ve tertiplenmiştir. ... aynı yol üstünde yaşa ve tecrübeye göre tertiplenmiş birer merhale ...: ‘Ey tâlib-i fütüvvet, yiğit ve ahı ve şeyh yolu birdir.’”⁹¹ “Pirimiz üstadımız” düşüncesine dayanan bu otorite ve hiyerarşi anlayışı, Ülgener’e göre toplumsal hareketliliğin sınırlı olduğu bir *patriarkal örgütlenmeye* zemin olmuştur.

“Mülk durmaz eğer olmazsa ricâl / Lâzım amma ki ricâle emval!” dizeleri de yine Osmanlı toplumsal düzenini tasvir etmek için Nabi tarafından kaleme alınmıştır.⁹² Mevki ve yükselme ile birlikte ele alınan mal mülk edinme isteği Osmanlı’nın bir diğer yüzünü yansıtmaktadır. Ülgener, bu zihniyetin katı bir tabakalaşmanın hakim olduğu Ortaçağ’da sadece yüksek tabakaya mahsus bir anlayış da olmadığını; orta ve aşağı tabakanın “asıl ve neseb iddiası”nın mevki edinme ve zenginleşme isteğinin bir göstergesi olduğunu söylemektedir.⁹³ Ülgener’e göre “ağalık ve efendilik şuuru”⁹⁴ orta ve alt sınıflardaki “yanaşma şuuru” ile *umumileşmektedir*.⁹⁵ Soy’un önemsenmesi ve “asıl neseb iddiası” ile yükselemeyenlerin tarikatlar kanalıyla kendine yer edinmeye çalışması bu şuurun bütün topluma yayıldığı bir göstergesi olarak kullanılmaktadır.⁹⁶

Gelenekçi İslamcılarının ahlak anlayışının ne çağın görüşünü ve değerlerini ne de değişim düşüncesini anlamaya yetmeyeceğini düşünen Ülgener, Osmanlı-Türk düşüncesinin ahlaki normları da içinde barındıran dini, iktisadi, içtimai, siyasi şartların bir birleşkesi olan zihniyetin yansımaları olduğunu söylemiş olur.⁹⁷ Bu zihniyetin özünde *insan-ı kamil*’e yön veren *rasyonellik* anlayışı vardır. Ülgener’in zihniyet çözümlerinde merkezi bir role sahip olan *rasyonel*, insanın içinde bulunduğu koşullar karşısındaki *tutum ve davranışlarının yönünü belirleyen bir göstergedir*.

⁸⁹ Nabi’nin Divan’ından aktaran Sabri Ülgener, a.g.e., s. 65

⁹⁰ Fütüvvetname, Fatih Millet Kütüphanesi, Yazma, Sayı 900 (Ulum-ı Şeriye)den aktaran Sabri Ülgener, a.g.e., s. 74

⁹¹ A.k., s.83

⁹² A.k., s. 99

⁹³ A.k., s. 104

⁹⁴ “Büyük toprak mülkiyetinin verdiği nüfuz ve iktidardan kuvvet alan ‘feodal’ sınıflar (eşraf ve âyan); devlet teşkilatının daha fazla merkezi-bürokrat bir veche gösterdiği hallerde idare edenler (yüksek paye ve mansıp sahibi memurlar) sınıfı; yine yerine göre, bunların yanında ve bazan üstünde olmak üzere, ruhani tarik mensupları ... Bütün bu sınıflar, aralarında ve kendi içinde ne kadar değişiklik gösterirlerse gösterebilirler, iddialarının sert ve keskin çizgilerle sivrilmesinde birbirlerine az çok yakınlık ve muvazilik taşırlar. *Ağalık ve efendilik* şuurunun izlerine hepsinde rastlayabiliriz: *Konak* hayatı ve onun etrafında – sahibinin siyasi veya manevi nüfuz ile mütenasip – bir *yanaşma veya mürit halkası*; ruhani aristokraside belki üstü örtülü kalmakla beraber, hepsinde *mal mülk, bol istihlak ve gösteriş hevesi, altın ve gümüş iptilâsı!*” A.k., s. 96

⁹⁵ Yanaşma şuuru dizeler yanaşma şuuru açık bir şekilde göstermektedir: “Kılur namaz ider niyaz hakka / Varur beğ kapusuna hem timar umar!”, Aşık Paşazade Tarihi’nden aktaran Sabri Ülgener, a.g.e., s. 108

⁹⁶ A.k., s. 100

⁹⁷ Ahmet Özkiraz, a.g.e., s. 124

IV. Çözülüşten Kurtuluşun Yolu Olarak *Kâr ve Teşebbüs Zihniyeti*

Ülgener'e göre her çağın dünya görüşü ile *ideal insan ölçüsü* değişir.⁹⁸ Ortaçağın ilk asırlarında kahramanlık ve cesaret ile biçimlenen *insan-ı kamil*, Ortaçağ'ın sonlarına doğru yerini "mütevekkil, münzevi bir insanın dış aleme küskün, soluk ve silik çehresi"ne bırakmıştır.⁹⁹ Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi ahlak ve zihniyet arasında belli dönemlerde ortaya çıkan çelişkiler, alttan alta yeni bir rasyonelliğin doğmakta olduğunu gösterir. Ortaçağ'ın *insan-ı kamil*'i yanında "kar hırsıyla dağları oyan, engine açılan ve hatta aynı hırsıla, lakin bu sefer ilahi tecelliye mazolmak cehdi ile manastır hücrelerine kapanan zihniyet, Garplı tarihçilerin bugüne kadar uzun uzun tahlil ettikleri 'ilk kapitalist' zihniyetten başka bir şey değildir".¹⁰⁰

Ülgener ticaretin gelişimine paralel olarak ortaya çıkan bu ilk kapitalist zihniyetin Batı'da olduğu gibi bir kapitalist yapılanmaya yol açmadan 15. ve 16. yüzyıllardaki gelişmeler nedeniyle *yeniden ortaçağ zihniyeti ile kuşatıldığını* söyler. Bir başka deyişle, bir norm olarak saf İslam'da mündemiç bulunan kaderciliğin (predestination) karşısında riyazete dönük dünyevileşmeyi öngören rasyonelliğin Osmanlı-Türk örneğinde sağlanamaması bu kuşatmayı kaçınılmaz kılmıştır.¹⁰¹ Dolayısıyla, Ülgener'e göre, geç dönem Osmanlı'da ortaya çıkan altın ve gümüş düşkünlüğünü (iptila) Batı'da olduğu gibi merkantil iktisadın bir göstergesi olarak değil; bir değişim aracı haline gelemeyen ve "gösteriş ve ihtişam hevesinin" bir aracı olarak kalan bir kıymet (değer) olarak değerlendirmek gerekir.¹⁰² Bu nedenle de, para hırsından şikayetler Osmanlı'da gösteriş ve ihtişamın en yaygın hale geldiği asır ve merkezlerde yoğunlaşmıştır. Nabi bu şikayetleri kalemiyle şöyle dile getirir:

"Kâfir dilân-ı hırs feramûş idüp Hakkı,
Şimdi sanem misal perestîş guruşadır!"¹⁰³

Ülgener'in siyaset bilimi ve kamu yönetimine etkisi bu noktada ortaya çıkar. Weber gibi *siyaset-ekonomi ayrılığı* üzerinden düşünen Ülgener, iktisadi faaliyetin bir parçası olamayan, aynı anlama gelmek üzere, artı-değer üretimine katılmayan metanın *siyasi fonksiyon* üstlendiğini söyler.¹⁰⁴ İktisadi alandaki içe kapanma ve esnaflaşmanın, yani ortaçağlaşmanın toplumsal ve siyasi ölçüğe yansımaları bu işlev değişiminden kaynaklanır. Altın ve gümüş iktisadi kazanç olmaktan çıkmış; siyasi kazanç-rant haline dönüşmüştür.

"Ortaçağın hemen bütün müesseselerinde politik (daha umumi olarak: 'meta-ekonomik') karakter o müesseselerin iktisadi veçhesini uzun zaman örtmüş, arkada bırakmıştır. Altın ve gümüş de aynı kaidenin hükmü altındadır: Onlar da, yerine göre, tahakküm veya intisap vasıtası olarak siyasetin emrinde yer almışlardır. Bahusus, ticaretle ilişkisini kestikten sonra kıymet ölçülerini sadece politik hayatın câh ve mansıp kademelerine göre ayarlayan İmparatorluk dünyasında altın ve gümüşün, bugün anladığımız manada mal ve hizmetten ziyade, izzet ve ikbal alım satımına alet olmasını, rüşvet, atıyye veya hediye şeklinde elden ele geçmesini tabii görmek lazım gelir."¹⁰⁵

Ortaçağlaşma ile birlikte gündeme gelen *siyasi merkeziyetsizleşme* altın ve gümüşün kazandığı bu siyasi fonksiyon ile aşılmaya çalışılmıştır. İmparatorluk merkezi gücünü korumak için aşağıya atıyye (bahşiş) dağıtmaya başlamıştır. İmparatorluğun son dönemlerine doğru cülûs dağıtımını üzerinden yaşanan çatışmalar da bu bağlamda bir anlama sahiptir.

⁹⁸ Sabri Ülgener, a.g.e., s. 53

⁹⁹ A.k., s. 53-54

¹⁰⁰ A.k., s. 111

¹⁰¹ Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s. 307

¹⁰² Sabri Ülgener, a.g.e., s. 114-119

¹⁰³ Nabi'den aktaran Sabri Ülgener, a.g.e., s. 115

¹⁰⁴ A.k., s. 119

¹⁰⁵ A.k., s. 119

Merkezi yönetimin gücünü ve meşruiyetini korumak için dağıttığı atıyyenin yanında, Ülgener merkeze doğru hareket etmek isteyen kesimlerin de hediye ve rüşvete başvurduklarını söyler.

Bağış ve rüşvete dayalı siyasi zor, Osmanlı toplum hayatında meslek, kariyer ve statülerin oluşumunda olumsuz bir role sahip olmuştur. *Hiyerarşideki “pozisyonların”* kazanç elde etmede meslek, kariyer ve statüden daha üstün olması, uzmanlık ve teknik bilgi karşısında kulluğa dayalı *grup etiğinin* ve (*zümreye* dayalı) hiyerarşik örgütlenmenin güçlenmesine neden olmuştur.¹⁰⁶ İslamcı geleneğin gerilemenin bir nedeni olarak gösterdiği memuriyet de idari makamların önem kazanması ile bu aşamada devreye girer.¹⁰⁷

Ülgener’de Doğu-Batı karşıtlığı bu noktada başlar. Batı’da hakim olan ticaret zihniyetinin Doğu’da ortaçağlaşma nedeniyle baskılanmış olması aynı dönemde dünyada iki farklı zihniyetin hakim olmasına neden olmuştur. Ülgener’in açtığı yoldan ilerleyen Weber Okulu’ndaki *güçlü devlet-ceberut devlet tezi* de, ilerleyen yıllarda, iddialarını bu kapitalist rasyonelliğin gelişmemesi tezine dayandırılacaktır. Bu gelenek Osmanlı-Türk kapitalist gelişiminde, atıyye ve rüşvete dayalı *siyasi zorun patrimonyal bir devlet örgütlenmesine yol açtığını* iddia edecektir.¹⁰⁸

Sayar, Ülgener’in *İktisadi İnhitat Tarihimiz* çalışmasından izini sürdüğünü söylediği patrimonyal devletin diğer nesnel koşullar kadar belirleyici olduğunu iddia eder. Sayar’a göre, ilk(el) kapitalist zihniyetin kapitalizmin özünü (iç unsurunu) oluşturan “kâr ve teşebbüs zihniyeti”ne evrilememesi, söz konusu patrimonyal devletin iktisadi alana müdahalesi ile pekiştirilmiştir.¹⁰⁹ Sayar’ın bu tezi Ülgener’in farklı zihniyetlerin farklı toplumsal örgütlenmelere yol açacağı teziyle desteklenebilir: “... cemiyet hayatının satıh-üstü (teknik, hukuki ilh.) faktörlerinden başlayarak, satıh-altı (manevi) kıymetlerine kadar derinleşen bir seri sebep ve saikle alakalıdır: ezcümle teşebbüs formlarının cinsi ve vüsati; hukuk nizamı; manevi-dini cereyanlar, aralarındaki tesir ve aksi münasebetleri de dahil olmak üzere, şimdiden hatıra gelen sebeplerin belli başlılarıdır.”¹¹⁰

Piyasanın gelişme kanallarının kuruması, Osmanlı-Türk kapitalistleşme dinamiklerini piyasayla birlikte gelen ve toplumsal örgütlenmenin her alanına nüfuz ederek onu dönüştüren “sürekli rasyonelleşme eğilimi”nden mahrum bırakmıştır. Bu mahrumiyet Osmanlı-Türk toplumunda kapitalist ülkelere özgü şu üç temel unsurun gelişmemesine neden olmuştur: “parayı ve serveti açık yüreklilikle piyasaya çıkarmak ve her türlü irrasyonel kazanç şekillerine itibar etmemek; kazancı profesyonel iş adamı olarak verimli kılmak; disiplinli ve kontrollü bir muhasebe şuuruna sahip olmak”.¹¹¹ Bu üç özellik Ülgener’in sözleriyle “sağlıklı bir firma anlayışına” sahip olmamak olarak da özetlenebilir.¹¹²

Ortaçağlaşma eğilimiyle birlikte ortaya çıkan esnaflaşma ve patrimonyal devlet, Ülgener’e göre, kâr ve teşebbüs zihniyetine sahip, yani şuurlu bir orta sınıfın ortaya çıkmasına da engel olmuştur. Dolayısıyla, 1908’de Ziya Gökalp’le birlikte gündeme gelen *himayecilik* kapitalistleşmenin tek yolu olarak görülmüştür. Ziya Gökalp – Ülgener karşıtlığının zeminini oluşturan *devletçilik*, bu nedenle Ülgener tarafından 1930’lar Türkiye’si’ni geri kalmışlıktan kurtaran değil; sağlıklı bir firma örgütlenmesinin önünü kesen bir politika olarak

¹⁰⁶ Göksel Aymaz, “Osmanlı’nın Bakiyesi”, *Radikal Gazetesi*, (1999/05/16)

¹⁰⁷ Sabri Ülgener, a.g.e.

¹⁰⁸ A.k.; Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s. 318

¹⁰⁹ A.k., s. 318-319

¹¹⁰ Sabri Ülgener, a.g.e., s. 126

¹¹¹ Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 42-46

¹¹² Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimiz*

görülecektir.¹¹³ Bu nedenle Ülgener, iktisadi gelişim söz konusu olduğu zaman çözülüşün etkilerini silecek ve firma kültürünü yerleştirecek önerilerden yana olacaktır.

Sonuç

Sabri Ülgener Türk düşün tarihimizin bunalımlı ve çatışmalı doğasını yansıtır. Türk düşün tarihinin bunalımı aydınlarımızın “bu memleket nasıl adam olur” sorusuna odaklanmasıdır. Çatışmalı doğası ise bu soruya verilen farklı cevapları ve bu cevapların oluşturduğu okulları kapsar. Ülgener de, üzerinde hareket ettiği İslamcılık akımının içinden Türkiye’nin geri kalmışlık sorununa cevap bulmaya çalışır. Bunu yaparken Ülgener çağdaşlaşma düşüncesiyle ve Marksist yorumlarla alttan alta polemige girer ve bu alanın çatışmalı doğasını gözler önüne serer. Ülgener’in yöntem sorunsalı, sosyoloji ve tarih okumaları hep bu polemiklerle yoğrulu soru üzerine odaklanır.

Ülgener, Türkiye’nin az gelişmişlik sorununun 15 - 16 yüzyıl Osmanlı toplumsal düzeninden kaynaklandığını iddia eder. Gerilemenin yaygın kabul gören haliyle Osmanlı’nın son dönemine rastladığı iddiasının karşısına yeni bir iddia koyan Ülgener, tezini esnaflaşma – ortaçağlaşma olarak adlandırdığı bir süreç ile temellendirir. Bu sürecin kurucu unsuru kapitalizmde olduğu gibi nesnel koşulların yanı sıra ortaya çıkan çağ görüşü – zihniyeti’dir.

Ülgener’e göre, insanların birbirlerine karşı olan duruşlarında nasıl davranacakları veya nasıl bir tavır alacaklarını belirleyen bütün unsurların söz konusu zihniyetin oluşması ve umumileşmesinde rol oynar. Dolayısıyla, din ve ahlak kadar insan-insan ilişkileri de belirleyicidir. İnsan-insan ilişkilerinde davranışın yönünü belirleyen ise rasyoneldir. Bir başka deyişle, zihniyetin özünü rasyonellik anlayışları oluşturur. Çağdan çağa değişen rasyonellik anlayışları her bir çağda ayrı bir ideal insan – insan-ı kamil’de cisimleşir.

Bütün bu özellikleri ile zihniyet, Ülgener’e göre, Batı’dakinden farklı olarak Osmanlı-Türkiye kapitalistleşme sürecinde kapitalistleştirici değil ortaçağlaştırıcı bir rol oynamıştır. Çünkü, alttan alta Ortaçağ’ın “kanaat zihniyetini” zorlamaya başlayan “kâr ve teşebbüs zihniyeti”, bir başka deyişle kapitalist – girişimci rasyonellik Ortaçağ’ın ötesine geçememiştir. Dolayısıyla, toplumun bütününe yayılması ve toplumu bir bütün olarak dönüştürmesi beklenen kapitalist zihniyet kendine uygun bir örgütlenme, yani firma tipi örgütlenme yaratamadan geri çekilmiştir. Hatta bu zihniyet ortaçağlaşma ile daha baskın hale gelen merkezi devletin baskısı altında gelişme potansiyelini daha da fazla yitirmiştir.

Ülgener’in tezleri bugün İdris Küçükömer ve Şerif Mardin’den çok iyi bildiğimiz güçlü devlet – ceberut devlet tezlerine dayanmakta ve onları öncelemektedir. Ülgener *İktisadi İnhitat Tarihimiz* çalışmasında bu tezin arkasında yatan diğer tezleri de belirginleştirmiş ve bütünlüklü olarak ortaya koymuştur. Bunlardan biri, Doğu-Batı ikiliğini doğuran farklı gelişme dinamikleridir. Ülgener’in Doğu-Batı Zihniyet ikiliğine götürülecek zihniyet çalışmaları Weber’in bu ikiliğinin ifadesidir. Bu ikiliğin arkasındaki önemli kuramsal tercih ise, devlet-ekonomi, siyaset-ekonomi ayrılığıdır.

Geri kalmışlığın nedeninin piyasanın ve bireyin (zihniyet de diyebiliriz) baskılanmasına dayandıran bu bakış açısı, kalkınma için piyasalaşmanın gerekli olduğunu söylemektedir. Bu tezin Türk düşün tarihinde önemli bir yer tutmasının bir nedeni tezin belirgin karşıtlarının ortaya çıkması ise bir diğer nedeni de bu düşüncenin farklı ekolleri bir araya getiren bir hat kuruyor olmasıdır. İslamcı gelenek üzerinden yürüyen Ülgener, bu tespitleri ile neo-klasik iktisadın bireyine ve piyasa mekanizmasına yaklaştıkça veya bu ikisinin uzlaşmaz olduğu tezini ortadan kaldırdıkça liberal gelenek ile İslamcı geleneği birleştirmektedir.

¹¹³ Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s. 299, 319-321

KAYNAKÇA

- Aymaz, Göksel, “Osmanlı’nın Bakiyesi”, *Radikal Gazetesi*, (1999/05/16)
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKY Yayınları, İstanbul, 2003
- Çulhaoğlu, Metin, *Tarih Türkiye Sosyalizm*, Doruk Yayınları, İstanbul, 1996
- Ergan, Nevin Güngör, “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun Türk Düşünce Tarihindeki Yeri”,
Doğumlarının 100. yılında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken, (Ed.
Nevin Güngör Ergan), Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara, 2002
- Hunt, E.K., *İktisadi Düşünce Tarihi*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005
- İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Tarihi,
http://www.istanbul.edu.tr/iktisat/fakulte_kurulus.php
- Özkiraz, Ahmet, *Sabri F. Ülgener’de Zihniyet Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi,
Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı, Ankara, 1999
- Özlem, Doğan, *Max Weber’de Bilim ve Sosyoloji*, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990
- Sait Halim Paşa, *Toplumsal Çözülme – Buhranlarımız*, Burhan Yayınları, İstanbul, 1983
- Sayar, Ahmed Güner, “Vefatının 20. Yılında Sabri Ülgener”, *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005
- Sayar, Ahmed Güner, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007
- Ülgener, Sabri, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951
- Ülgener, Sabri, *Zihniyet ve Din* (İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı), Derin Yayınları, İstanbul, 2006
- Ülgener, Sabri, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006
- Ülger, Mustafa, Hoca Abdülkerim Efendi’nin Felsefî Görüşleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi) Anabilim Dalı, Ankara, 2007
- Weber, Max, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995